

## بررسی ملاک‌های اجازه فقهی زنان برای شرکت در جهاد دفاعی از منظر فقهای امامیه<sup>۱</sup>

### چکیده

جهاد دفاعی از مهم‌ترین احکام اجتماعی اسلام است که در شرایط تعرض دشمن به سرزمین‌ها و جامعه اسلامی مطرح می‌شود. یکی از مسائل مورد بحث در فقه امامیه، حدود و شرایط مشارکت زنان در این نوع جهاد است. پژوهش حاضر با هدف تبیین ملاک‌های فقهی جواز و وجوب حضور زنان در جهاد دفاعی و نقد ادله منع مطلق آن، به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد اجتهادی انجام شده است. داده‌های پژوهش از منابع معتبر فقهی و تفسیری گردآوری و با روش استنباط فقهی تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که بر اساس ادله قرآنی، روایی و آرای فقهای امامیه، جهاد دفاعی در شرایط ضرورت نه تنها برای زنان جایز، بلکه در مواردی واجب است و سقوط جهاد ابتدایی از زنان، دلالتی بر منع مشارکت آنان در جهاد دفاعی ندارد. همچنین شش ملاک اصلی برای مشروعیت حضور زنان در جهاد دفاعی قابل استخراج است: ضرورت دفاع، امنیت از اسارت و تعرض، رعایت حجاب شرعی، پرهیز از اختلاط غیرضروری، عدم خوف وقوع فتنه و رعایت اذن ولی در شرایط عادی. افزون بر این، زنان می‌توانند در حوزه‌های درمانی، پشتیبانی، فرهنگی، تدارکاتی و در موارد ضرورت در رزم مستقیم مشارکت داشته باشند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که فقه امامیه با حفظ ضوابط شرعی، ظرفیت پذیرش نقش‌آفرینی زنان در عرصه دفاع از جامعه اسلامی را داراست.

کلیدواژه‌ها: جهاد دفاعی، زنان، فقه امامیه، وجوب جهاد، اذن ولی، مشارکت نظامی زنان.

---

<sup>۱</sup>. وحید عابدی، دانش آموخته سطح ۳، قم، ایران abdiv1525@gmail.com

یکی از چالش‌های فقهی معاصر، تعیین حدود تکلیف زنان در جهاد دفاعی است. در متون فقهی شیعه، جهاد ابتدایی از زنان ساقط شده، اما در جهاد دفاعی که در برابر هجوم دشمن به کیان اسلام صورت می‌گیرد، حکم متفاوت است. پرسش اصلی این است که زنان با چه «ملاک‌ها و قیودی» مجاز یا مکلف به شرکت در جهاد دفاعی هستند. مسجدرسانی و دیگران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان نگاهی نو به حکم فقهی «جهاد زن» تفکیک جهاد ابتدایی و دفاعی را مبنا قرار داده و روایت «جهاد المرأة حسن التبعل» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۹) را نقد کرده‌اند. آهی (۱۳۹۵) با عنوان گفتمان قرآنی در ابعاد حضور اجتماعی زن، با رویکرد قرآنی حضور نظامی زنان را بررسی کرده است. جلالی‌کندری در مقاله‌ای با عنوان حضور نظامی زنان در صدر اسلام، نمونه‌های تاریخی از جنگ‌های احد و حنین گردآوری کرده است. وکیلی در مقاله‌ای با عنوان اسلام و نقش زنان در عرصه دفاع، ابعاد دفاعی را از منظر فقهی بررسی کرده است. اما هیچ یک ملاک‌های شش‌گانه اجازه را به صورت منسجم استنباط نکرده‌اند.

این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی-اجتهادی و گردآوری کتابخانه‌ای از منابعی چون جواهر الکلام، تحریرالوسیله، توضیح المسائل امام خمینی، میزان و درس‌های خارج آیات عظام نوری همدانی و بهجت انجام شده است. تحلیل داده‌ها مبتنی بر استنباط ملاکات از ادله و تطبیق بر مصادیق است. پژوهش حاضر در پنج بخش اصلی تنظیم شده است: ۱. مفاهیم و اقسام جهاد، ۲. ادله جواز و وجوب، ۳. ملاک‌های اجازه فقهی، ۴. نقد ادله عدم جواز و نقش‌های مجاز، و نتیجه‌گیری.

یافته‌های اصلی: جهاد دفاعی بر زنان واجب است (خمینی، ۱۴۲۶، م ۲۶۹۲؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۱۸ □ ۱۹)، اما این وجوب مشروط به شش ملاک است: ضرورت دفاع، امنیت از اسارت و تعرض، رعایت حجاب، عدم اختلاط نامتعارف، عدم خوف فتنه، و ملاحظه اذن ولی در شرایط عادی. نقد دلالتی روایت اصبع بن نباته (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۷) نشان می‌دهد که عدم وجوب جهاد ابتدایی بر زنان به معنای مطلق حرمت شرکت آنان در جهاد دفاعی نیست. نقش‌های مجاز شامل پزشکی، تدارکات و پشتیبانی، تشویق به مبارزه و استقامت و در صورت ضرورت، رزم مستقیم می‌باشد.

## ۱. ادله جواز و وجوب شرکت زنان در جهاد دفاعی

در این بخش از مقاله، به ادله جواز و وجوب شرکت زنان در جهاد دفاعی می‌پردازیم.

### ۱-۱. ادله قرآنی

قرآن کریم جهاد را به صورت مطلق و بدون تخصیص جنسیتی واجب کرده است: «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ» (بقره، ۲۱۶)، (نجمی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۴). آیه ۳۹ سوره حج به صراحت به کسانی که مورد ستم قرار گرفته‌اند اجازه جنگ می‌دهد: «أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلِمُوا» (آهی، ۱۳۹۵، ص ۸ و ۹). آیه ۷۵ سوره نساء «وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» نیز مسلمانان را به دفاع از مستضعفان فرا می‌خواند (جلالی کندی، ۱۳۸۲، ص ۶). عمومات این آیات شامل زنان نیز می‌شود.

آیه ۹۱ و ۹۲ سوره توبه<sup>۲</sup> نیز معذوریت را تنها برای ضعفا، بیماران و کسانی که توان مالی ندارند بیان کرده است. علامه طباطبائی در تفسیر این آیه می‌فرماید: «لیس علی الضعفاء... حرج» به این معناست که کسانی که نیرو و توانایی جهاد ندارند (خواه طبیعی مانند زمین‌گیر و خواه عارضه موقت مانند بیمار) و نیز کسانی که توان مالی و تجهیزاتی ندارند، از تکلیف جهاد معذورند و بر ایشان حرجی نیست (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۸۹ و ۴۹۱). از اطلاق آیه چنین برمی‌آید که زنان سالم و دارای توانایی، مشمول این معذوریت نیستند؛ مگر آنکه عذر دیگری مانند حرج شخصی یا مفسده‌ای بزرگ‌تر در کار باشد. این مطلب در جهاد دفاعی که ضرورت آن شدیدتر است، به‌طریق‌اولی جاری می‌شود. ایشان همچنین در جایی دیگر می‌فرمایند: «اسلام محرومیت زنان از فضیلت جهاد را با فضیلت شوهرداری جبران کرده است» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۵۵۶) اما این جبران به معنای نفی حق جهاد دفاعی نیست.

### ۲-۱. ادله روایی و سیره

اگرچه روایت اصبع بن نباته به ظاهر جهاد را از زنان ساقط می‌کند (نجمی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۷)، اما سیره نبوی مؤید شرکت زنان در غزوات دفاعی است. پیامبر زنان را در جنگ احد و غیر احد با خود همراه می‌برد و کارهایی مناسب شأن آنان به ایشان ارجاع می‌داد (نوری همدانی، درس خارج، ۲۶/۸/۸۶). نمونه‌های تاریخی متعددی از جمله نسیبه دختر کعب که در جنگ احد از پیامبر دفاع کرد تا آنجا که

<sup>۲</sup> «لَيْسَ عَلَى الضَّعْفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ وَلَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَأَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ» (توبه، ۹۱ و ۹۲)

زخم‌هایی متعددی برداشت (وکیلی، ۹۷)، ام عماره که برای کمک‌رسانی در جبهه آمده بود بر فراریان نیز فریاد می‌زد و نقش فعالی در روحیه نیروها داشت (جلالی کندی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۶)، ام عطیه در جنگ‌ها علاوه بر تهیه غذا از تدارکات نظامی نگهداری می‌نمود (نیک‌فرجام، ۱۳۹۲، ص ۱۲۸) و عده‌ای از زنان در جهاد به مجاهدین آب می‌دادند مجروحان را مداوا می‌کردند مشک‌ها را وصله می‌زدند؛ از جمله این زنان: حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)، ام سنان، ام عطیه، ام ایمن، ام عماره، ام سلمه، امیه و... می‌توان نام برد (آهی، ۱۳۹۵، ص ۵۴۷). این موارد نشان می‌دهد که زنان در جهاد دفاعی حضور داشته‌اند و پیامبر نیز ایشان را نهی نکرده است.

### ۳-۱. ادله عقلی

قاعده نفی حرج یکی از قواعد مسلم فقهی است که مستند به آیه شریفه «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج، ۷۸) است. فقها از این قاعده برای رفع تکالیف طاقت‌فرسا استفاده کرده‌اند. در بحث جهاد، صاحب جواهر از همین قاعده برای اثبات وجوب کفایی جهاد بهره برده است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۹). با تطبیق این قاعده بر مسئله حضور زنان در جهاد دفاعی، می‌توان گفت: هرگاه شرکت در جهاد دفاعی برای زنی مستلزم حرجی فراتر از توان عادی باشد، آن تکلیف از او ساقط می‌شود. اما در صورت عدم حرج و ضرورت دفاع و امکان رعایت موازین شرعی، اصل بر وجوب، یا لااقل جواز است؛ مگر آنکه حرجی اثبات شود.

### ۲. ملاک‌های اجازه فقهی از منظر فقهای امامیه

بر اساس ادله پیشین و با تحلیل آثار فقهای امامیه، شش ملاک اصلی برای اجازه یا وجوب حضور زنان در جهاد دفاعی به دست می‌آید:

۱-۲. **ضرورت دفاع؛** اساسی‌ترین ملاک، وجود هجوم واقعی دشمن به بلاد اسلامی یا قصد استیلای آنان است. در چنین شرایطی، جهاد دفاعی بر همه مسلمانان واجب می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۱۸ □ ۱۹؛ آهی، ۱۳۹۵، ص ۵۴۶).

۲-۲. **امنیت از اسارت و تعرض؛** در گذشته جنگ‌ها تن‌به‌تن بوده و اگر زنی مغلوب می‌شد، مورد تجاوز قرار می‌گرفت؛ اما امروزه سبک جنگ‌ها تغییر کرده و زنان می‌توانند از راه دور (موشک، جنگ

الکترونیک) شرکت کنند (نوری همدانی، درس خارج، ۲۶/۸/۸۶). بنابراین، هرگاه امکان اسارت یا تعرض جنسی برای زنان وجود نداشته باشد یا با تمهیدات مناسب قابل پیشگیری باشد، مانع شرعی از بین می‌رود.

۳-۲. رعایت حجاب شرعی؛ قرآن کریم در سوره نور آیه ۳۱ خطاب به زنان مؤمن می‌فرماید: «وَقُلْ لِّلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ». در این آیه، خداوند مؤمنان را به «غض بصر» و پوشاندن زیورآلات و زینت‌های خود فرمان داده است. بر این اساس، هرگونه حضور زن در عرصه‌های عمومی از جمله میداين جهاد، بايد همراه با رعایت کامل حجاب شرعی باشد. سیره نبوی نیز این مطلب را تأیید می‌کند؛ زیرا زنان در جنگ‌های صدر اسلام، مانند احد و خندق با حفظ پوشش کامل اسلامی، به آبرسانی، مداوای مجروحان، طبخ غذا و تشویق رزمندگان می‌پرداختند (نوری همدانی، درس خارج، ۲۶/۸/۸۶؛ جلالی کندی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۶).

۴-۲. عدم اختلاط غیر ضروری با مردان نامحرم؛ آهی (۱۳۹۵) با استناد به آیات و نیز سیره عملی دختران حضرت شعیب (علیه السلام)<sup>۳</sup> که برای پرهیز از اختلاط، منتظر خروج مردان از کنار چاه می‌ماندند، تأکید می‌کند زنان باید در صورت حضور در میدان نبرد، حجاب اسلامی را رعایت کنند و از اختلاط غیر ضروری بپرهیزند (آهی، ۱۳۹۵، ص ۵۴۹-۵۵۲). وی همچنین به تقوای رفتاری در سه بخش دیداری و شنیداری، کلامی و تعاملی اشاره می‌کند و بر لزوم پرهیز از هرگونه رفتار تحریک‌آمیز یا کلام نرم و فریبا تأکید می‌نماید. با توجه به آیات می‌توان قاعده «عدم اختلاط غیر ضروری در محیط اجتماعی» را استنباط نمود. در جهاد دفاعی نیز اگر اختلاط کنترل‌شده و به حد ضرورت باشد، اشکال ندارد.

۵-۲. عدم خوف فتنه و حرج؛ هرگاه حضور زنان در جهاد دفاعی مستلزم حرج و مشقت شدیدی باشد که تحمل آن از توان عادی ایشان خارج است، اعم از حرج بدنی مانند بیماری یا ناتوانی جسمی، حرج روانی مانند ترس شدید یا فشارهای روحی یا حرج خانوادگی و اجتماعی مانند به خطر افتادن نظام خانواده یا تضعیف امنیت فرزندان، مقتضای قاعده، سقوط تکلیف خواهد بود. کما اینکه صاحب جواهر نیز در جهاد ابتدایی بر این مطلب اشاره نموده است: «لَا عَلَى الْمَرْأَةِ بَلَا خِلَافٍ أَيْضًا، بَلِ الْإِجْمَاعُ بِقِسْمِيَّةِ عَلَيْهِ، مضافاً إلى ضعفها» (جواهر، ج ۲۱، ص ۷)؛ «ضعفها» به معنای ناتوانی طبیعی زنان از تحمل سختی‌های است. البته در جهاد دفاعی با تغییر سبک جنگ‌ها و شرایط مصادیق این ضعف تغییر یافته است.

<sup>۳</sup>. «فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ قَالَتْ إِنَّ أَبِي يَدْعُوكَ لِيَجْزِيَكَ أَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا» (قصص، ۲۵)

۲-۶. **ملاحظه اذن ولی؛** صاحب جواهر برای ابوبن حق منع از جهاد را در جایی که تکلیف متعین نشده باشد<sup>۴</sup> بیان کرده (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۲۲)، اما در جهاد دفاعی که متعین می‌شود، اذن ولی شرط نیست «هرگاه جهاد بر او به صورت عینی و متعین واجب شود، خروج برای شرکت در آن بدون نیاز به کسب اجازه واجب خواهد بود؛ بلکه حتی در صورت مخالفت (کسی که اذن او در شرایط عادی معتبر است) نیز باید در جهاد شرکت کند.» (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۲۵). اگر وجوب تعیینی به معین صحیحی باشد حتی اذن مولی هم در آن لازم نیست؛ مانند وجوب نماز بر عبد. در اینجا مولی نمی‌تواند تمام وقت عبد را مشغول نماید و به مقدار انجام نماز بر عبد وقت ندهد (بهجت، درس خارج، ۸۷/۷/۲۰). بنابراین در مواردی که جهاد تعیینی نباشد و کفایی باشد، اذن ولی لازم است.

### ۳. نقد ادله عدم جواز و نقش‌های مجاز زنان

۳-۱. نقد روایت «جِهَادُ الْمَرْأَةِ أَنْ تَصْبِرَ عَلَى مَا تَرَى مِنْ أَدَى زَوْجِهَا»؛ این روایت از لحاظ سند صحیح است (نوری همدانی، درس خارج، ۱۹/۸/۸۶) لذا محل اختلاف در دلالت روایت است. روایت اصبع بن نباته «جِهَادُ الْمَرْأَةِ أَنْ تَصْبِرَ عَلَى مَا تَرَى مِنْ أَدَى زَوْجِهَا» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۹) ناظر به جهاد ابتدایی است، نه دفاعی. همچنین سیره نبوی مؤید شرکت زنان در غزوات دفاعی است.

۳-۲. **نقد اجماع ادعاشده؛** برخی فقها برای عدم جواز جهاد بر زنان به هر دو قسم اجماع منقول و محصل تمسک کرده‌اند «بلا خلاف ایضا، بل الإجماع بقسمیه علیه» (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۷). اما اجماع مزبور مدرکی یا محتمل المدرکی است و مستند به روایت می‌باشد. همچنین بر فرض پذیرش اجماع، باید این اجماع را اجماع بر مسبب دانست نه اجماع بر سبب، لذا شرط مذکر بودن را نمی‌توان اجماعی شمرد. علاوه بر آن اجماع از ادله لبی است که اخذ به قدر متیقن آن باید گردد و قدر متیقن از آن شامل عدم وجوب قتال تن‌به‌تن است (مسجد سرایی، ۱۳۹۹، ص ۹۴).

### ۳-۳. نقش‌های مجاز زنان در جهاد دفاعی

نقش‌های زنان در جهاد را می‌توان در موارد ذیل دسته‌بندی نمود:

- خدمات پزشکی و درمانی مثل مداوای مجروحان
- پشتیبانی و تدارکات مثل آب‌رسانی، طبخ غذا، تهیه لباس

<sup>۴</sup>. البته به شرطی که ابوبن کافر نباشند «فلو كانا کافرین لم یعتبر إیذنهما فی الجهاد» (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۲۴) و فیه اختلاف.

- تشویق رزمندگان و تقویت روحیه آنان که مصداق جهاد لسانی است
  - رزم مستقیم البته در صورت ضرورت و با رعایت ملاک‌های پیشین
- البته در صورت توسعه در معنای اصطلاحی جهاد نیز می‌توان دو نقش دیگر را به این موارد افزود:
- جهاد علمی و فرهنگی مثل فعالیت در فضای مجازی و جنگ نرم
  - جهاد مالی مثل کمک به تجهیز رزمندگان

## نتیجه‌گیری

از مجموع مباحث این پژوهش به دست می‌آید:

۱. در فقه امامیه، جهاد دفاعی بر زنان جایز و در مواردی نیز واجب است، هرچند وجوب جهاد ابتدایی از ایشان ساقط است. ادله قرآنی و سیره نبوی بر این جواز یا در مواردی وجوب تأکید دارند.
۲. این وجوب مطلق نیست، بلکه با شش ملاک قید می‌خورد: ضرورت دفاع، امنیت از اسارت و تعرض، رعایت حجاب و عدم اختلاط غیرضروری، عدم خوف فتنه، و ملاحظه اذن ولی.
۳. نقد دلالتی روایت اصبع بن نباته و اجماع ادعاشده نشان می‌دهد که عدم جواز مطلق جهاد بر زنان مستند معتبری ندارد و عدم وجوب جهاد ابتدایی به معنای حرمت جهاد دفاعی نیست.
۴. زنان می‌توانند در نقش‌های پزشکی، پشتیبانی، فرهنگی، مالی و در صورت ضرورت مطلق در رزم مستقیم با رعایت ملاک‌های یادشده شرکت کنند.

## فهرست منابع

- قرآن کریم
- ۱. ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی‌تا). *لسان العرب*، بیروت، دار صادر
- ۲. آهی، محمد. (۱۳۹۵). «گفتمان قرآنی در ابعاد حضور اجتماعی زن». *زن در فرهنگ و هنر*، دوره ۸، ش ۴، ص ۵۳۹-۵۵۶.
- ۳. بهجت، محمدتقی. «درس خارج فقه، کتاب الجهاد». *مدرسه فقهات*، [eshia.ir](http://eshia.ir)
- ۴. جلالی کندی، سهیلا. (۱۳۸۲). «حضور نظامی زنان در صدر اسلام». *فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهرا (سلام الله علیها)*، سال سیزدهم، ش ۴۶ و ۴۷، ص ۹۹-۱۲۴

۵. خمینی، سید روح الله (۱۴۲۶ق). توضیح المسائل. قم، بی نا.
۶. طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۷. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
۸. مسجدسرای، حمید؛ فیض، زهرا؛ نورزاد، مجتبی. (۱۳۹۹). «نگاهی نو به حکم فقهی جهاد زن». پژوهش‌های فقهی، دوره ۱۶، ش ۱، ص ۸۱-۱۰۴.
۹. نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴ق)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۱۰. نوری همدانی، حسین. «درس خارج فقه، کتاب الجهاد». مدرسه فقهت، [eshia.ir](http://eshia.ir)
۱۱. نیکفرجام، زهره. (۱۳۹۲). «جهاد زن با رویکردی بر جهاد اقتصادی». فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، سال هجدهم، ش ۵۹، ص ۱۲۱-۱۴۳
۱۲. وکیلی، الهه. (۱۳۹۷). «اسلام و نقش زنان در عرصه دفاع»، مجموعه مقالات همایش بزرگداشت بانوی انقلاب اسلامی، سایت پرتال امام خمینی، [www.imam-khomeini.ir](http://www.imam-khomeini.ir)